
LÄTLASED, EESKÄTT LIIVIMAAL FILOSOOFILISE AASTASAJA LÕPUL

Etno- ja antropoloogiline uurimus
(Katkend)

Garlieb Merkel

Tõlkinud Kadi Kähär-Peterson

*Non ignarus mali, miseris succurrere opto.*¹

Einleitung. — Garlieb Merkel. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde.* Leipzig: Heinrich Gräff, 1797 [1796], S. 1–15, hdl.handle.net/10062/27431.

¹Kohandatud tsitaat Vana-Rooma kirjaniku Vergiliuse (70–19 eKr) teose *Aeneis* avalaulust (värss 630), kus Kartaago kuninganna Dido lubab roomlasi aidata nende teekonnal Troojast Rooma ning lausus: “Non ignara mali miseris succurrere disco.” Ants Orase tõlkes kõlab see kui “Kannatus tuntud ka mul — olen õppinud aitama vaeseid.” Vt Publius Vergilius Maro. *Aeneis: Eepos kaheteistkümnnes laulus*. Tlk Ants Oras. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1975, lk 77. Sama tsitaat oli selle originaalkujul ka Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) teoses *Émile ehk kasvatus* (1762) saateks teisele maksimile “Teiste puhul ei tunta iial kaasa muile hädadele kui need, mida ka enda puhul välistatuks ei peeta”. Vt Jean-Jacques Rousseau. *Émile ehk kasvatus*. Tlk Joonas Kiiik. (Käsikiri.) Merkel väljendas moto valikuga minakõneleja kaastunnet, kuid rõhutas Vergiliusega võrreldes õppimise (*disco* — ma õpin, püüan)

SISSEJUHATUS

Admonere volumus, non mordere; prodesse, non laedere; consulere moribus hominum, non officere.

Erasmus Rot.²

Mõistus on võitnud ja õigluse sajand algab. Inimväärikuse ja inimõiguse tuline tunne haarab kõiki, ka kõige tooremaid rahvusi. *Targad* valitsejad mõistavad oma kutsumust: levitada enda ümber õnne ja rõõmu ja valgust. Nad toovad kõrgema teadmise aarded kabineti hämarusest välja ja rakendavad neid riigi parandamiseks, kasutades oma valitsejaõigusi vaid selleks, et panna oma rahvaste heaolule kindel alus. Nad teavad seda ja mõtlevad sellele heal meelel, kuidas nad on inimesed ning vastutavad igal oma päeval inimkonna hüvangu eest. Tervistavad korraldused asendavad süngete aastasade barbaarsed tavad. Arukad seadused ja ärgas valitsemine tõrjuvad kõrvale vankuva meelevalla. Ahelad päästetakse valla, süüitute kongid purustatakse ja isegi õnnetute kurjategijate saatust hakkab määrama inimarmastus. Hämaraimate vürstiõiguste valdajad hävitavad oma õigused vabatahtlikult, kui need inimkonna õigustega vastuolus seisavad; ning vürstliku suuremeelsuse ohverdus tasutakse armastuse ja rahvaste edeneemisega.

Kus aga seda ei juhtu, tõuseb üks rahvus teise järel palavikulises jõus üles, heidab endalt ahelad ning põrmustab omaenese orjuse tööriistadega oma türannid ja nende käsilased. Kuid oh hä-

asemel enam tahet (*opto* — ma soovin). Tänan Kristi Viidingut tõlke ja abi eest tsitaadi tähenduse mõistmisel. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole osutatud teisiti.*

²“Me tahame manitseda, mitte salvata; kasu tuua, mitte kahjustada; hoolitseda inimeste kommete eest, mitte neid rünnata.” Madalmaade humanisti ja kirjaniku Rotterdami Erasmuse (1466 või 1469 – 1536) tsitaat kirjast oma sõbrale, teoloogile ja humanistile Martinus Dorpiusele (u 1485–1525). Merkeli mälestuste järgi sättis ta selle tsitaadi oma kirjutuspuldi kohale ning kirjutas sellest lähtudes ka sissejuhatuse viimased laused. Vt Garlieb Merkel. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben. Erster Band: aus Liefland.* Leipzig: K. F. Köhler, 1839, lk 220–221. Tänan taas Kristi Viidingut tsitaadi tõlke eest.

da! — tervistava kriisi deliirium pole mingi tarkuse vaimustus. Tuli, mis piinamaja õgib, teeb ka sellega külgnevad vaestemajad tuhaks. Häda rahvusele, kes meeleheites pääsemist otsib. Vaid tuhandete süütute veres õnnestub lämmatada käputäis kurjategijaid. Aga häda, tuhatkordne häda ka türannidele, kes selle asemel, et näidetest õppust võtta ja ühekorraga kõik ahelad valla päästa, need vaid kõvemini kinni tõmbavad ja rõhutuid kägistamisega rahustada tahavad.

Ajal, mil koguni uhked britid peavad võitlust, et oma neeger-orjadele vabadust ja kodanikuõigusi lubada, leidub Euroopas terveid rahvusi, kes on kuulutatud võimetuks isiklikule vabadusele ja edasijõudmisele, kes vaevlevad kõige karmima despootia ikke all, kõlistades oma vabade esiisade kalmude kohal orjaahelaid ja harides oma põldu neile igavesti võõraks jääva inimklassi heaks, kasvatades nende rikkust ja ise sealsamas näljast peaaegu hinge heites. Ja kes on need, kes neid maad ligi suruvad? Vürstid? Ei! Nende kaaskodanikud! Käputäie aadlike ahnuse ohvrina seisavad lätlased ja eestlased rahvaste reas nagu ümmargune null, kuni kord — oo, et ometi ülla, suure Katariina³ tarkus järeltuleva maailma neist õudustest päästaks —, kuni kord ka nemad oma õigused tule ja mõõga ning oma despootide verrega maksma panevad.

Läti pärisorjad pakuvad küll haletsusväärset vaatepilti ning nende seisukord surub valgustatud ajastule peale suure häbimärgi, ent ma ei taha sugugi süüdistada Liivimaa aadlikke *üleüldises* kuritahtlikkuses. Ehkki üks arvustaja “Litteratur-Zeitungis”⁴ ütles õigusega: “Mõned siinsed aadlidaamid uppuvat näitemängu-

³Raamatu ilmudes oli Venemaa valitsejaks Katariina II, kes suri 1796. aasta novembris. *Lätlaste* kordustrükk ilmus 1800. aastal, kui Venemaa keisriks oli Paul I, ning seepärast kohendas Merkel teksti siit-sealt. Näiteks selles kohas seisis Katariina tarkuse asemel “Vene valituse tarkus”.

⁴Jenas välja antud kirjandusajakiri *Allgemeine Literaturzeitung*, mida Merkel ilmselt korrapäraselt luges ning mis oli ka Riia Musse lugemistoas saadaval. Vt Thomas Taterka. Stellenkommentaar. — Garlieb Helwig Merkel. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Völker- und Menschen-*

majades haledate tundmuste pärast pisaratesse, aga laskvat samas oma teenijaid tühise vääratuse pärast verele piitsutada”); ehkki ma ise kuulsin üht aadlimeest tuliselt neegrikaubanduse vastu sõna võtmas, nägin teda päev pärast seda traavli eest ära andmas kaht pärisorja, kes oma kodust kaugel häda näevad: kuid mõlemal juhul oli tegu pigem mõtlematu järjekindlusetuse kui pahatahtlikkusega. Suurhärrade⁵ ettekujutuse järgi kuulub kogu lätlase olukord, isanda täielik võim tema üle ning harjumuspärane ümberkäimine temaga asjade parima võimaliku korralduse juurde, sest — *nemad* tunnevad end ju seejuures hästi. Nemad peavad seda tõestatuks, et iga muudatusega kaotaks tema ise ning et pärisorjus ja karm kohtlemine on tema enda heaks käekäiguks vajalikud. Õigupoolest on aga selle veendumuse allikaks vaid kastihukus ja omakasu. Neile tunduks nõrdima panev ja isegi loomuvastane, kui olendid, kes varem nende meelevalla mängukannid olid, nende võimu haardest pääseksid ja riigikodanikena nendega samu õigusi naudiks. Nad peaksid ebaõiglaseks, kui neid tahetaks takistada oma voli järgi kurnamast inimesi, kelle nad on kallilt ostnud vaid lootuses neid kuritarvitada. See on see, mis ka inimlikumaid nende hulgas tagasi hoiab oma pärisorjadele vabadust lubamast; see on põhjus, miks järgmine mõisaomanik varemalt mõne inimsõbra kehtestatud leebema korralduse alati taas hävitab. Aga kuidas saab ta seda teha tsiviliseeritud riigis? — Ma ei söanda sellele vastata.

Oleks eksitee panna enamiku aadlike vildakat arusaama talupoegadest ja ebainimlikku käitumist kesise hariduse süüks. Ei, nad on suuremalt jaolt niisama haritud kui nende seisusekaaslased Saksamaal. Enamik neist õpib välismaal või veedab noorusaastad Peterburis: aga nende viletsatele orjadele pole sel lihvil muud mõju kui see, et Proteus⁶ rõhub neid moodsamas kuues. Kui varem kolistas ta kettide ja ahelatega, näitas häbenemata oma hirmsat

kunde. (Beiträge zur baltischen Geschichte, Bd. 17.) Hrsg. Thomas Tarterka. Wedemark-Elze: Hirschheydt, 1998, lk 186–276, siin 187.

⁵See [*Großherren* — lätik *Leel*, *Lielkungs*] on väga levinud tiitel, mida lätlased oma pärushärradele [*Erbherren*] annavad. *Originaalväljande märkus*.

⁶Merejumalus Vana-Kreeka mütoloogias, kel oli võime võtta erinevaid kujusid.

röövlipalet ja võttis võimust jooanud türanni jämedusega enda valdusse õnnetute omandi, siis nüüd kõlistab ta peaaegu igal pool moeväljendeid suuremeelsusest ja inimkohustustest, peidab end heategija maski taha ja oskab niisama tublisti või tublimaltki kui varem neilt mitu nahka koorida — inimsõbralike ja tarkade korraldustega. Käesolev kirjutis soovib esitada laialt levinud näiteid selliste omakasupüüdlike heategude kohta ja lätlaste ajalugu ei lakka eales neid pakkumast — kuni nad ei saavuta seisundit, mis tagaks neile täieliku kindluse nende omandile ja tõelised õigused.

Iga erapooletu tõeline patrioot soovib innukalt, et selleni viimaks ometi jõutaks, ja iseäranis soovib ta seda, et Liivimaa aadel ise omaenda allakäigu ärahoidmiseks vabatahtlikult loobuks — ükskõik milliste, mitte ainult liialdatud muutuste abil oma nõrdima panevast ebaõiglusest. Sest muidu kistakse need temalt varem või hiljem jõuga, kas seadusandliku võimu või allaheidetute enesete poolt, ühekorraga ja halastamatult. Kahjuks saab aga vaid tema süütegude avalikkuse ette toomine sundida teda seda tervendavat otsust tegema. Vaid siis, kui tema suhted ja tema suhtumine üldiselt teatavaks on saanud, kui Euroopa tõstab jälkustundega häält nende mõlema vastu, otsustab ta tuua selle ohvri inimsuse ja iseenda hüvanguks. Teda ei rahulda siis enam omakasu looritamise suuremeelsuse ja hädatarvidusega: ta annab endale õilsama vormi — ja võidab seeläbi palju.

Selle avalikkuse ette toomisele mõnevõrra kaasa aidata ongi käesoleva kirjutise eesmärk. Tõelisi ajalooõrikuid ärgu siit otsitagu. Need, mida võiksin vajada, peaksid tõendama, et lätlane on kas ori või et tal on inimõigus olla vaba. Esimene ei vaja tõendust, — ning kelle mõistus või süda saaks olla niivõrd mandunud, et kahelda viimases? Mu eesmärk on vaid *erapooletult* kirjeldada lätlaste olukorda. Ma sooviksin, et mul oleks annet seada Liivimaa aadli ja vaimulikkonna ette peegel — et nad omaenda iseloomujoontest ära kohkuksid. Ma tahaksin neist esimeste tähelepanu juhtida sellele, et juba ammu on ajavool selle künka aluse, millele nemad oma röövli lossi on püstitanud, ära uhtunud. On aeg, et aadel selle künka otsast alla laskuks, kui ta ei taha, et see monstroosne, kuid mädanenud hoone tema pea kohal kokku variseb. Ma tahaksin kaitsta ühe õnnetu rahvuse õigusi ja juhtida

valitsuse tähelepanu sellele, et lõpuks ometi likvideeritaks raukunud ebainimlik kuritarvitus ja mu isamaad *säästetaks vägivaldsetest vapustustest*. Et midagi sellist praeguse olukorra edasikestmisel lõpuks juhtub, et lätlaste köidikute Gordioni sõlmed valla pääsevad, näitavad vastuvaidlematult pidevad rahutused viimasel kolmekümnel aastal. Vaid vene täägid kaitsevad tänase päevani saksa despotismi Liivimaal.

Töötasin oma lugejatele erapooletust ja palusin taevalt ka iga teist vajalikku annet selleks tööks vajalikus mõõdus. Ehkki ma pole aadlik ega lätlane, olid kaheksa aasta jooksul mu igapäevaseks seltskonnaks vaid aadlisoost inimesed; ja samamoodi oli mul iga päev võimalik tunda kaasa läti talupoegade moonutatud inimsusele.⁷ Tunnen elavalt, millise eneseohverdusena see võib näida, nii-öelda privilegeeritustest põlvnedes neist lahti öelda; aga täpselt sama rusuv ja hingemattev oleks oma isade põldu peaaegu ainuüksi vihatud võõraste heaks harida ja ise seejuures puudust kannatada, lasta oma õnne või pigemini õnnetuse pügalat mõõta alatisti kiuslikul, pidevalt omakasupüüdlikul omavolil ning pidades nägema, kuidas nad sind lugupeetumatest tegevusaladest eemal hoiavad. Ma tean, et kõige kurja allikaks on ühelt poolelt pigem harjumus kui tõepoolest kuri tahe — teiselt poolelt aga teenimatu toorus. Ilma liialdamata ja nii suurel määral, kui see mulle kui inimesele võimalik on, ka ilma kibeduseta soovin ma välja öelda, mida ma nägin ja mida ma usun nähtust järeldada võivat. Isamaarmastus on minu kutse ja tõearmastus minu anne.

Tean muuseas väga hästi, millisesse ohtu ma end sean, kui ründan selle maa mõlemat kõige lugupeetumat seisust ajal, mil nendesarnaste arutu tagakiusamine teistes kohtades on nad nii kergesti ärrituvaks muutnud. Ma tean, et panen mängu oma rahu ja ehk ka kõik, mis mul kaotada on. Ma näen ette, et mulle tahetakse külge luuletada laimamine, õelus ehk ka reetmine: aga olgu pealegi! Etteheite laimamise eest saan ma igal võimalikul juhul nime teatavaks tegemisega kummutada, ja tagakiusamist — olen ma õppinud taluma. Minult ei saa röövida magusat ja põh-

⁷Merkel osutab siin ajale, mil ta töötas koduõpetajana Liivimaa mõisates. Vt lähemalt tõlke saatesõnast.

jendatud lootust, et kui see raamatuke ja tema koostaja kunagi ehk juba ammu on unustatud, aetakse nii mõnigi asi korda varem, kui see sünniks minu vaikimise korral; ja ka mitte hingekosutatavat teadmist, et olen oma isamaa heaks teinud nii palju, kui suutsin. Ja niisiis

*For thee, fair virtue, welcome even the last!*⁸

Tagakiusamisega olen ma oma arved klaaritud. Avaldugu see mis kujul tahes: see leiab mind loodetavasti eest rahuliku ja kindlana, *mehena*, kes on valmis vastu panema või hukkuma. Teist laadi mõjud, mida mu kirjutis esile tooma peab, on mu südamele hirmutatavamad.

Ma olen esitanud vaid tõeseid fakte ja võin, nagu Rousseau "Pihtimustes" ütleb, oma raamatuga viimsepäeva kohtumõistja ette ilmuda ja öelda: "Kohtunik! Ma võisin eksida, kuid mitte meelega."⁹ Ma olen need tõsiasjad *tihti raevukas* keeles ette kandnud; olen *tihti tuliselt* miljonite õnnetute vendade eest kostnud.¹⁰ Ka siin mõistab mu südametunnistus mind priiks. Mitmed on sel

⁸"Sinu nimel, õiglane voores, on viimnegi oodatud." (Vabas vormis tõlge.) Tsitaat ühe Merkeli lemmikluuletaja Alexander Pope'i (1688–1744) luuletusest "Epistel hr Pope'ilt dr. Arbuthnotile" (An Epistel from Mr. Pope to Dr. Arbuthnot, 1735).

⁹Merkel viitab Jean-Jacques Rousseau autobiograafilisele teosele *Pihtimused* (Les Confessions), mis ilmus postuumselt 1782. aastal. Rousseau kirjutab *Pihtimuste* 1. raamatus nõnda: "Hüüdku viimsepäeva pasun ükskõik millal, mina astun, see raamat käes, kõrgeima kohtuniku ette. Ja ütlen valjul häälel: "Siin on kõik, mis ma tegin ja mõtlesin ja missugune ma olin. Olen rääkinud heast ja halvast ühtviisi avameelselt. Ma ei ole midagi halba maha vaikinud ega midagi head juurde pannud; ja kui ma olen juhtumisi kasutanud mõnd tähtsusetut kaunistust, siis olen seda teinud ainult täitmaks mõnd oma mälu puudusest tingitud tühimikku. Olen võib-olla esitanud tõe pähe midagi, mille kohta teadsin, et see võib olla tõsi, aga mitte kunagi midagi, mida teadsin olevat vale." Vt Jean-Jacques Rousseau. *Pihtimused*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kristiina Ross. Tallinn: Varrak, 2026, lk 11.

¹⁰Autor räägib küll tõesti vaid Liivimaa lätlastest, sest tal on olnud võimalus neid suurepäraselt tundma õppida. Olukord on sarnane ka eestlaste, ingerimaalaste, Kuramaa ja Leedu lätlaste juures. Kõik ägavad sama rõhumise all. *Originaalväljaande märkus*.

teemal juba kirjutanud: aga peidetud viisil, leebelt ja hoolivalt, sest nad arvestasid tuhande asjaoluga ega tihanud tuhandet sidet puruks rebida. Nende kirjutisi kas ei loetud või siis jäid need mõjuta. Mul tuli kõnelda kellelegi halastamata, kellegagi arvestamata, et mitte ilmaaegu rääkida ja et ohver, mille ma sellega oma isamaale toon, päris tühja ei läheks. Ehkki — seisused, kelle vastu ma astun, olid tänapäevani mu ainus eluring. Meeste hulgas, kelle mõtteviisi ja käitumist ma paljastan, oli palju neid, kes võtsid mind oma kodus külalislahkelt vastu, mõned kinkisid mulle oma sõpruse ja mõned ütlesid mulle lahkudes häid soove kaasa: ja mina astun edasi, et end — niisuguse mulje peab see minust jätma — nende seisuse selgeima vaenlasena näidata. Millised on edaspidi nende mõtted, nende tunded minu nime kuuldes? —

Vahest aga lepivad neist kõige suuremeelsemad, kui ma neile siiralt üles tunnistan, et mälestus neist oli ainus, mille pärast oli mul raske toimida nii, nagu pidasin patrioodina vajalikuks toimida, ja et nende heasoovlikkusest ja sõprusest lahtiütlemine tundus mulle kõige valulikum. Aga ehk mõtlevad nad seejuures siis sellele, et ma ei tegutse mitte üksikute puuduste, vaid ebainimliku põhikorra ja nende seisusele iseloomuliku mõtteviisi vastu ning et ma ei saanud nende kahjulikkust näidata ilma nende mõjust rääkimata. Aadlike hulgas, kes oma talupoegi türanniseerivad, jutlustajate hulgas, kes oma kohustused hülgavad ja oma karja hulgas hunti mängivad, on palju neid, kes on õrnad abikaasad, armastavad ja hoolsad isad, õilsad ja truud sõbrad, kes väärivad mitmes mõttes suurt lugupidamist. Mispärast pole nad oma põhimõtetele truud niipea, kui see puutub lätlastesse? Mis teeb nad vaid talupoegade vastu julmaks, ahneks ja salakavalaks? Ei miski muu kui harjumus näha halba ja õnnetu seaduslik lihtsus, mis võimaldab seda teha kohe, kui omakasu või ükskõik milline kirk seda nõuab. See hirmuäratav lihtsus, ja kuritarvitused, mis esiaja häbipostina ikka veel edasi kestavad ning järeltuleva maailma südameid haavavad, on need ja *ainult* need, mida ma ründan. Halastust eksinutele ja lugupidamist, kui nad seda mujal väärivad, aga hävingut, hävingut kurjusele!

**TEADA-TUNDMATU GARLIEB MERKELI LÄTLASED,
EESKÄTT LIIVIMAAL FILOSOOFILISE AASTASAJA LÕPUL**

1869. aastal möödus 50 aastat pärisorjuse kaotamisest Liivimaal ning selle tähistamiseks kavatseti Tartus pidada “Eestirahva 50-aastane Jubelipiddo”, mida nüüd nimetame esimeseks üldlaulupeoks. Pool sajandit kestnud priiuse pühitsemiseks kutsuti kokku eestlaste meeskoorid ja puhkpilliorkestrid ning näidati nii endile kui ka kõigile kohaletulnutele, kuhu on pärisorjusest vabastatud eestlaste kultuuritase jõudnud. Eesti laulupeo idee algataja ja *Eesti Postimehe* toimetaja Johann Voldemar Jannsen tutvustas juubeliaasta vältel priiuse ja selle juubeli tähendust ning tähtsustas teiste hulgas Garlieb Merkeli, kes “olli esimene, kes mineva saeaaastal orjapiedajaid hurjutama hakkas, et se kuhuge ei kõlba, kui inimene inimest omma pärriseks peab” (Ommalt . . . 1869: 163) ning “Lätti tallorahva ello kaunis silmapaistva värvidega ühhe ramato sisse üllesse malis” (Liwimaa . . . 1869). See värvikas raamat oli *Lätlased, eeskätt Liivimaal filosoofilise aastasaja lõpul* (Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts), mis oli 1796. aasta hilissuvel (dateerituna 1797. aastaga) ilmunud Leipzigi. Hoolimata sellest, et raamatu ilmumisajal veel noor ja tundmatu Merkel polnud esimene, kes Balti provintsidest kehtivat pärisorjust kritiseeris, peetakse just seda raamatut üheks Baltikumi mõjukaimaks pärisorjusevastaseks kirjutiseks. Kuid mitte ainult — *Lätlased* on ühtlasi üks Balti valgustuse ja ajalookirjutuse olulisimaid teoseid. Merkeli enast on Jaan Undusk pidanud üheks siinse regiooni olulisimaks “ajalooideoloogiks”, kelle Balti ajaloo ümberkirjutus pakkus alternatiivi saksa kristliku messianismi ajaloole (Undusk 2016: 146).

Käesolevas *Akadeemias* ilmub selle nii eestlaste, lätlaste kui ka baltisakslaste jaoks olulise tähtsusega teose sissejuhatuse tõlge. See hoogne, lausa vahutav avatakt annab suurepäraselt edasi Merkeli stiili ja märgistab teose põhiargumente. Selleks et *Lätlaste* autor ja teos ise eesti lugejale lähemale tuua, annan siinses järelsõnas ülevaate Merkeli elukäigust, tutvustan tema kuulsaima teose loomisluugu ja sisu ning võrdlen Merkeli tähendust lätlaste ja eestlastele.

TUNDMATU NOORE LIIVIMAALASE KÄSIKIRI

Garlieb Helwig Merkel sündis 1769. aastal Liivimaal Lēdurga (sks Loddiger) pastoraadis. Nii Garlieb Merkeli isa, pastor Daniel Merkel (1714–1782) kui ka ema Gertrud Elisabeth Merkel (1736–1809, neiu põlvnimega Brockhausen) olid sündinud Liivimaal — seega oli Merkel erinevalt mitmest teisest Balti pärisorjuse kriitikust mitmendat põlve kohalik, kes Balti oludega maast madalast tuttav. Pärast isalt saadud alg-

GARLIEB MERKELI *LÄTLASTE* ESMATRÜKI
PALGELEHT
(Tartu Ülikooli raamatukogu)

õpetust läks Merkel Riia toomkooli, kuid pidi õpingud isa surma tõttu katkestama ning hilisem õpinguaeg toomkoolis katkes enne lõpuklassi astumist. Kaaluka osa nooruspõlvest veetis Merkel isast mahaäänud raamatuid lugedes, tutvudes nii Euroopa kirjanduse ja filosoofia klassikute kui ka 18. sajandi moodsama kirjandusega. Merkel töötas nooruses ametnikuna Riias ning koduõpetajana Liivimaa mõisates. Aastail 1788–1792 oli ta koduõpetajaks pastor Johann Christian Cleemanni (1745–1805) peres Liepupes (sks Pernigel), kus sai tuttavaks kohaliku mõisniku, valgustusmeelse, Immanuel Kanti juures õppinud Friedrich von Meckiga (1769–1794). Seejärel, 1793. aastast kuni 1796. aasta aprillini oli Merkel koduõpetaja kreisimarssal Alexander von Transehe (1749–1828) juures Annasmuižas (sks Annenhof). Nii Liepupe kui Annasmuiža muljeid kasutas ta hiljem *Lätlasi* kirjutades — vahel üsna otse, näiteks kirjeldades, kuidas käitus “pärushärra mõisas A.”. Tema teenistuskäigu tundjail ei olnud raske aru saada, kellest jutt. Riias olles osales ta aktiivselt Propheten-Clubi, noorte loominguliste haritlaste sõpruskonna aruteludes kirjanduse, teatri ja ühiskondlike küsimuste üle. Hiljem meenutas Merkel, et just oma põlvkonna intellektuaalide ringis tekkis tal mõte pärisorjuse koletislikkuse avalikuks teha: “Aga miks ei tehta seda teatavaks? Miks ei leidu kedagi, kes seda teeks? Selliste asjade lõpetamiseks peaksid need lihtsalt avalikuks saama!” (Merkel 1839: 217.)

Pärast avaliku arvamuse jõu äratundmist asus Merkel pärisorjust kritiseerivaid mõtteid kirja panema, hoides seejuures oma plaani saladuses. Üks neist, kellega ta siiski oma mõtteid jagas, oli literaat ja vaimulik, hilisem Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag (1765–1827), kellele Merkel saatis kavandatava teose sissejuhatuse kui oma käsitlusviisi ja stiili näidise (An Karl Gottlob Sonntag, 11./22. November 1795. 2019: 16). Kõike kirjutatud ei tahtnud Merkel saata, sest pidas oluliseks töö avaldamise tagajärgede eest üksi vastutada. Sonntagi mõtted käisid Merkeli kriitikaga samadel radadel, sest ta oli parajasti koostamas jutlust Liivimaa maapäevale, kus arutati pärisorjuses elavate talupoegade olukorda. 3. detsembril peetud maapäevajutluses kutsus Sonntag “maa isasid”, s.t aadlikke, ohverdama erahüve ning hoolitsemata oma “laste”, s.t talupoegade eest. Aadlike poolehoidu sellisele üleskutsule näitas rüütelkonna poolt Sonntagile kingitud 50 tükiga kuldtoos, mida kaunistas sõna “Gemeingeist” (ühisvaim).

Veidi rohkem kui kuu pärast jutlust jagas Sonntag Merkeliga oma lugemismuljeid: ta kiitis sissejuhatust, mis “ühendas meheliku mõtteväärikuse kujutelma noorusjõuga” (An Garlieb Merkel, 9./20. Januar 1796. 2019: 18). Samal ajal distantseeris ta end Merkeli tööst enda ja Merkeli olukorra erinevust rõhutades ning mainides, et töö ilmub tõe-

näoliselt ka ilma tema nõusolekuta (samas). Igatahes oli ka Merkelile selge, et ta ei teeni kirjutise eest aadlikelt kingituseks kuldtoosi. *Lätlaste* avaldamiseks otsustas Merkel koos oma käsikirjaga koduprovintist lahkuda. 1796. aasta kevadel astus ta Riias laevale, mis seilas üle Läänemere Lüübecki lähedale Travemündesse. Sama aasta hilissuvel ilmus Leipzgis raamatuke *Lätlased, eeskätt Liivimaal filosoofilise aastasaja lõpul*. Selle teose vari või aupaiste — olenevalt lugeja vaadetest — jäi Merkelit saatma kogu eluks.

LÄTLASED JA SELLE LUGEJAD

Lätlased oli kirjutatud erinevat lugejaskonda silmas pidades. Esiteks oli see Balti aadel- ja vaimulikkonnale peegliks, et nad mõistaksid oma ebainimlikku ja moraalitut käitumist, aga ka hoiatuseks, et kui olukord ei parane, on kohe-kohe saabumas revolutsioon, mis kogu senise elu- ja õiguskorralduse uppi lööb. Teiseks oli see kirjutatud Vene impeeriumi valitsejatele kui programm, kuidas olla Balti provintsidele tark ja valgustatud valitseja. Kolmandaks oli see kirjutatud Euroopa valgustatud publikule, keda Merkel otsesõnu appi kutsus:

Õilsad igast rahvast! Teie, kes te olete tõelised inimesed: tõstke oma hääled ühes minuga! Ärge otsige enam kaastundeobjektide ookeani vastaskaldalt! Vaatkem, siinsamas Euroopas on meie naaberriigid, kes on omal maal õnnetumad kui aafriklased, keda ahnusest Ameerikasse veetakse. Niisiis, filosoofid, inimsõbrad! Ühinege ütlemaks ka Euroopa türannidele, et nende teguviis on järelestusväärne! (Merkel 1797: 324.)

Merkel sidus pärisorjuse küsimuse osavalt Euroopa valgustuse tuumikteemade — kolonialismikriitika ja universaalsete inimõigustega. Oma osa sai ka Merkeli koduregiooni valgustatud publik, kellele Merkel heitis ette liigset leebust. Küll aga tuleb nentida, et Merkel ei pöördunud kordagi ei selles ega ka teistes pärisorjust kritiseerivates teostes lätlaste ja eestlaste poole. Arutelu pärisorjastatud rahvaste tuleviku üle käis Merkeli jaoks üsna selgelt selle tragöödia peategelastest kõrgemal tasandil.

Juba esimene pilk teosele ei jäta tähelepanelikule silmitsejale mingeid kahtlusi teose teravuses. Tiitellehe vastas on trükitud Leipzgis tegutsenud graafiku Gustav Georg Endneri (1754–1824) gravüür, mis kujutab kodutarest väljunud lätlast, kelle uksele on jõudnud tule ja mõõgaga pastor ja ristirüütel. Juba sellelt pildilt tuleb välja Merkeli suurim panus “ajaloodeoloogina”: traditsioonilises baltisaksa ajalookirjutuses nähtud vaimuvalguse toomise asemel on pildil kujutatud see,

kuidas pastori käes olev tuletungal süütab lätlase kodu katuse ehk toob tsivilisatsiooni asemel hävitustöö.

Tekstiosa algab pühendusega Eesti- ja Liivimaa asehaldurile vürst Nikolai Reprinile (1734–1801), millele järgneb käesolevas *Akadeemias* ilmuv sissejuhatus. Pärast seda tulevad peatükid lätlaste ajaloost ja iseloomust. Kuigi raamatu pealkirjaks on *Lätlased, eeskätt Liivimaal*, ei tasu raamatu sisu üle otsustada vaid selle pealkirja järgi: Merkel märkis, et laias laastus käib kõik tema kirjutatu nii lätlaste, eestlaste kui ka ingerimaalaste kohta. Merkel oli veendunud, et “Ori kannab oma õnne värve”¹¹ ehk orjuses elavatel rahvastel on võimatu välja arendada oma iseloomulikku voorust. Igas mõisas olid talupojad isemoodi, vastavalt sellele, millise mõisniku omavoli all nad olid. Üldiselt oli Merkeli arvates pärisorjadele omane orjalik usaldamatus ja kangekaelsus, mis muutis õpetuse neile vastumeelseks ja tegi väärtuslikuks vaid selle, mida on võimalik viivitamatult ära süüa või juua. Eestlaste eneseteadvust on paitanud Merkeli märkus, justkui oleksid eestlased elanud enne vallutust lätlastest veidi kõrgemal tasemel (Merkel 1797: 17, vrd ka Merkel 1798a, 1799). Merkeli teistest teostest leiame aga ka arusaama, et eestlased on kangekaelsemad ning lätlased allaheitlikumad. Nii kordas Merkel August Wilhelm Hupeli tähelepanekuid, kuid pööras ümber nende hindamise: eestlaste kangekaelsusest ei saanud Merkeli silmis mitte iseloomuviga, vaid tugevus (Lukas 1997: 2327–2328). Orjuse karmi koore alt paistis Merkelile ka nii mõndagi kenamat: ta mainis lätlaste kujundlikku keelt, kunsti- ja muusikaannet, vaimukust ja leidlikkust. Merkeli arvates oli panus, mida lätlased ja eestlased maailmakultuuri anda võiksid, veel tundmata, sest nende loomulik areng kängus vallutuse tõttu vahetult enne kõrgkultuuriks arenemist:

Neist vähestest jälgedest, mida võib vanadest lauludest ja kroonikatest kokku leida, ilmneb, et need rahvad seisid täpselt piiripunktis, millelt nad oleksid saanud astuda kõrgema kultuuri teele nii pea, kui mõni teine rahvus oleks neile sõbralikul läbikäimisel oma käe ulatanud. Neil endil polnud veel piisavat oskusi, küll aga jagus neil jõukust, et tarvilikke tooteid endale kauplemise teel osta ning neid oma tarviduste rahuldamiseks kasutusele võtta. Nende vaimu polnud harinud teaduslikud teadmised; neil polnud kindlaid seadusi ega ka kindlasse vormi pressitud religiooni; aga see-eest piisavalt mõistust tunda nende järele vajadust; tarmukat iseloomu, nutikust, mis munkadele küsimustena tihti tuska tegi, ja alus kõi-

¹¹Tsitaat Christoph Martin Wielandilt, mis oli *Lätlaste* 2. peatüki “Lätlaste karakter” motoks (Merkel 1797: 30).

giks kodanikuvoorusteks nagu ka igakülgeks vaimuharimiseks. Nüüdseks hiilgaks nad ehk Euroopa elanike hulgas; neil oleks juba olemas oma Kantid, Voltaire'id ja Wielandid¹² ning nad mängisid teaduste, nagu ka poliitika vallas tähtsat rolli, kui neil oleks lastud omaenda viisil areneda (Merkel 1797: 20).

Kui juba varasemates peatükkides oli Merkel sidunud lätlaste ja eestlaste saatuse valgustusajal teravalt jälgitud ja kritiseeritud kolonialismi ja imperialismiga, siis kolmandas peatükis asus Merkel täpsemalt näitama seda, kuidas pärisorjus on vastu poliitilise ühenduse aluspõhimõtetele. Selleks võttis ta appi Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) käsituse ühiskondlikust lepingust, millele viidates arendas välja oma teooria alglepingust (*Urvertrag*) — vaikivast kokkuleppest, mille järgi on kõigil inimestel õigus inimlikule kohtlemisele ehk neil on loomupärane õigus vabadusele, heaolule ja edasipüüdlemisvõimalusele. Algleping pole mitte pelgalt miski, mis on oluline ühiskonna loomisel ning kaotab seejärel hilisema arengu käigus oma tähtsuse. Vastupidi, Merkeli arvates on algleping küll rikutav, aga mitte täielikult unustatav — ehk isegi pärast aastasadu kestnud salgamist on aindus alglepingust igas inimeses olemas (Kähär-Peterson 2024). Siin saab Liivimaa aadli ette pandud peeglist tormihoiatust:

Kui seda [alglepingut] rikutakse, piisab solvatud inimõiguse tundeist, et rõhutu rikkumist mõistaks, ning valu ja ahastus sunnivad teda, vahel alles pärast läbikannatatud aastasadu, relvi tõstma, oma häbi ja kannatuste eest kätte maksma ja alglepingut taas maksma panema. Siis aga ei piirdu ta sellega, sest seesama määramatus, mis rõhujatele nii hästi kasuks tuli, annab nüüd võimaluse nendevastaseks piiramatuks kättemaksuks ja alandamiseks (Merkel 1797: 73).

Neljas peatükk kirjeldab katseid lätlaste olukorda parandada. Peatüki võiks kokku võtta Merkeli tõdemusega: “On märkimisväärne, et iga Liivimaa valitsenud suurmees tegi katse lätlaste olukord parandada” (samas: 111). Pärast ajalooülevaadet jõudis Merkel oma kaasaegseteni välja, kellele heitis aga ette poolikuid lahendusi lätlaste olukorra parandamisel.¹³ Nagu ta mõni peatükk hiljem vabaduseks väidetavalt va-

¹²Lätlaste 1800. aastal ilmunud II trükis oli Merkel kolmikut veidi muutnud ning asendanud Voltaire'i Herderiga (Merkel 1800: 22).

¹³Erandiks, keda Merkel lahkelt kiitis, oli Liivimaa maanõunik Carl Friedrich Schoultz von Ascheraden, kes oli 1764. aastal kehtestanud oma mõisates talurahva eraseaduse.

jalike teadmiste ja oskuse andmist teravalt kritiseeris: “Sama asja kallal töötatakse nõnda igavesti — magusas lootuses, et sellega ei jõuta iialgi ühele poolele” (samas: 206). Merkel oli veendunud, et haridus kannab vilja vaid seal, kus inimese olukord annab võimaluse hariduse saamisele keskenduda ning kus leidub vabadust õpitu rakendamiseks:

Kõikvõimalike paranduste, talupoegade hariduse [*Bildung*], heaolu ja vabaduse eesmäärke ei ole võimalik saavutada ükskhaaval. Vabadust õigesti kasutama õpitakse esmalt läbi hariduse, ning see tekib vaid heaolust, mis omakorda on võimalik ainult vabaduse ja hariduse kaudu. Sest eales ei saa ühe rahva healupüüdlus muutuda üldiseks, kui haridust ei saa tarvitada selle püüdemist väärivalt ning kui vabadus selle häid tulemusi ei kindlusta (samas: 310).

Omamoodi kahekõnena mõjuvad raamatu viies ja seitsmes peatükk, kus esmalt ja lühidalt esitatakse levinud tees, mida Merkel seejärel sõnaohtralt põrmustada püüab. Viiendas peatükis on vaatluse all pärisorjade õigused, või nagu Merkeli selgitused näitavad, kattevari, mis varjab mõisnike ahnust ja omavoli. Seitsmendas peatükis võttis Merkel ette levinumad vastuväited pärisorjuse kaotamisele. Näiteks selle, et lätlased pole vabaduseks küpsed või on koguni juba loomult võimetud vabana elama või et vabadus teeks nad õnnetuks ja paneks ebakindlasse olukorda.

Nende kahe peatüki vahele jääb “Pilk tulevikku”, kus Merkel arendas välja oma revolutsiooniteooria, mis mõjus samal ajal Euroopat vapustanud Prantsuse revolutsiooni arvestades väga kurjakuulutavalt. Merkel leidis, et iga rahvas teeb läbi kolm revolutsiooni:

natsioon või pigem selle õilsaim osa *ühe* türanni vastu; — üks osa natsioonist *selle teise osa* vastu, see tähendab rõhutud seisus rõhujate vastu; — kogu rahvamass vigase riigikorralduse vastu (samas: 209).

Ta hoiatas, et lätlaste ahastuse tase oli jõudnud punkti, kus nad olid peagi valmis oma rõhujate vastu tõusma: “Mu isamaa! Armastatud isamaa! Õnnelikud päevad *jõuavad* pärrale: aga nende eelkäijateks saavad olema hirmuäratavad tormid” (samas: 203).

Tormihoiatus ei olnud aga mõeldud vältimatu stsenaariumina. Merkeli ideaaliks oli rahumeelne revolutsioon, mis nii mõneski riigis oli tema hinnangul läbi tehtud peaaegu märkamatuult (samas: 216). Sellest innustatuna julgustas ta, et targal toimimisel on võimalik vägivalda vältida:

Tulge tulevikule vastu, minge temast mööda. Andke vabatahtlikult see, mis rebitaks Teilt ühel hetkel halastamatult; andke see nõudmiseta, ning see võetakse kingitusena tänulikult vastu ja hea meelega lepitakse muudatustega, mida te oma hüvanguks tarvitusele olete võtnud (samas: 243).

Merkeli rahumeelse, evolutsioonilise ja tema loogika järgi tasakaalustava revolutsiooni ideaal ning mõõdukad ettepanekud jäid aga moraalse hukkamõistu ja kogu Balti ajaloo ümberpööramise varju. Teose viimaseid lehekülgi täitis lisa “Lühike kirjeldus Liivimaa maavaimulikest” ning saksa kirjaniku Johann Gottfried Seume (1763–1810) ühiskonnakriitiline, rahvaste ja inimõiguste eiramist hukka mõistev luuletus, mille Seume oli juba varem kirjutanud. Mõte see luuletus *Lätlaste* väljaandele lisada tekkis Leipzigis, kui Merkel oma käsikirja Seumele ette luges (Merkel 1840: 62).

1800. aastal ilmus *Lätlaste* teine trükk, mille suhtes oli Merkel hiljem kriitiline. Kuna ta arvas küpsemas eas, et “üliskooliõhk” oli ta teise trüki toimetamise ajaks liialt pedantseks muutnud, avaldas ta lootust, et hilisem väljaanne leiab tee makulatuuri ning uustrükid lähtuvad 1796. aasta väljaandest (Merkel 1840: 69). Uustrükki on mõnevõrra ajakohastatud, näiteks jättis ta ära 1800. aastaks juba endisele Liivimaa kindralkubernerile kirjutatud pühenduse, ning lisas 1797. aasta Liivimaa maapäeva otsuse koos enda märkustega (vrd Merkeli kommentaare samale tekstile Merkel 1798b: 50–108). Merkel täiendas ka lätlaste iseloomu käsitlevat peatükki, lisas 8. peatükile mõtiskluse riikluse ja pärisorjuse vastuoludest ning tegi siin-seal väiksemaid kohendusi. Õigupoolest ilmus aga 1800. aastal kaks uustrükki: üks märkusega “teine, parandatud trükk” ning teine kui “teine, väga palju täiendatud ja parandatud trükk”. Ühel neist oli tiitellehele lisatud gravüür Prometheusest ning palgelehe pildiks 1796. aasta väljaandest tuntud gravüür, millel on aga mitu detaili muudetud. Kõige silmapaistvamaks erinevuseks on lätlaste riietus, mis oli muudetud gravüüril suursugusem, aga ka läti kultuurile võõrapärasem. Teisel 1800. aastal välja antud teosel on taas 1796. aasta gravüüriiga samane pilt.

MITTE VAID LÄTLASED

Lätlaste esimesele trükile järgnes turmtuli peaaegu kõigis mõeldavates kirjalikes vormides: Merkel avaldas lätlastest etnograafilisi artikleid, tõlkis Jean-Jacques Rousseau *Ühiskondlikust lepingust ehk riigiõiguse põhiprintsiibid* (Du Contrat Social ou Principes du droit politique (1762)) ja David Hume'i (1711–1776) *Alglepingust* (Of the Original Contract (1748/1777 — Merkel tõlkis essee hilisema, 1777. aas-

ta versiooni) ning andis need välja koos enda esseega pärisorjusest; ta avaldas anonüümselt — nagu ta ise ütles — “poolromaan” pealkirjaga *Tagasipöördumine isamaale* ja proosapoeemi *Vanem Imanta*. Nagu Liina Lukas on öelnud, pani Merkel *Tagasipöördumisega isamaale* aluse “balti “sotsiaalromaanile” või “ajaromaanile””, *Vanem Imanta* tõtu võiks teda pidada “balti ajaloojutustuse traditsiooni” rajajaks (Lukas 2014: 125). Lisaks kirjutas Merkel ka kaheköitelise *Liivimaa estaja*, sest arvas, et Liivimaa põliselanike päris ajalugu pole veel kirjutatud. Samas kahtles ta ka ise, kas see teos annab üldse ajaloooteose mõõdu välja. Tänapäevaste standardite järgi pole see tõesti nii ning ka juba toona leidus sellele teravaid kriitikuid.

Merkel ise nimetas *Lätlaste* käsikirjaga Liivimaalt lahkumist isamaa heaks tehtud ohverduseks, kuigi seda on peetud ka kalkuleeritud riskiks, mis päästis ta, ilma akadeemilise hariduseta pastoripoja, kesistest väljavaadetest teenida leiba keskpärase ametniku või koduõpetajana. Saksamaale jõudes õppis Merkel põgusalt Leipzigi ja Jena ülikoolis ning vaimustus Weimarist, eriti seal kohatud suurkujudest. Tõsi, mitte kõigist — Merkelil oli sügav antipaatia Johann Wolfgang von Goethe vastu, mis kahjustab Saksa kirjandusloo seisukohast tänapäevani Merkeli mainet. Iseäranis mõjusaks sai Weimaris sõlmitud tutvus Johann Gottfried Herderiga, kelle keele-, ajaloo- ja poliitika-filosoofiaalaste teoste tõlkeid on viimastel aastatel ka eesti keelde jõudnud (Herder 2019, 2022, 2023). Merkel kirjeldas mitmes mälestuses jutuajamisi Herderiga ning pidas end loometee lõpuni herderiaaniks (Merkel 1812: 76, 1840: 169). Tema tulutud katsed anda välja inimsuse ajalugu käsitlev sünteesiv suurteos olid inspireeritud just nimelt Herderi ajaloo filosoofiast ning kantud herderlikust soovist laiendada eurooplaste maailmapilti ning seeläbi kasvatada nende sümpaatiat ja empaatiat maailma eri rahvaste vastu.

Pärast lühikest katset töötada Taani rahandusministri ja abolitsionisti krahv Ernst Schimmelmanni (1747–1831) kabinetis ning semestrit õppejõu ameti pidamist Oderi-äärses Frankfurdis sai Merkelist ajakirjanik. Siingi iseloomustab Merkeli žanripiiride ületamine ning uuenduslikkus: ta oli üks esimesi professionaalseid, sõltumatuid kultuuri- ja poliitilisi ajakirjanikke ning saksa följetonite¹⁴ loojaid. Küllap oleks ta Saksamaale, oma vaimsele isamaale jäänudki, kui just tema edu poliitilise ajakirjanikuna ei oleks sundinud teda, Napoleoni vallutusambit-

¹⁴S.t mitte satiirilise artikli, mida Eestis praegu följetoniks nimetatakse, vaid kergesti loetava õpetusliku artikli näiteks kirjandusest, kultuurist või teadusest.

siioone teravalt kritiseerinud ajakirjanikku, lähenevate Prantsuse vägede eest 1806. aastal Berliinist põgenema.

Liivimaal tervitas Merkeli kestev pahameel *Lätlastes* ja mujal avaldatud Liivimaa-olukorra kirjelduste pärast. Tunnistuseks *Lätlaste* kaalukusest on see, et juba 1796. aasta novembris ehk mõni kuu pärast ilmumist sai seda teost laenutada vaid eriloaga ja avalik arutelu raamatu üle oli keelatud (Heeg 1996: 95, 119). Kirgi kütsid Merkeli eksiili ajal ilmunud vastulaused, pikemad neist Kuramaa mõisniku Friedrich von Fircksi (1780–1843?) ja Liivimaa pastori Hermann Friedrich Tiebe (1769–1835) omad (Fircks 1804; Tiebe 1804, 1805; vt ka Kruusmaa 2021 ja 2025). Merkeli tagasipöördumise järel esitas Liivimaa maamarssal Karl Johann von Numers (1757–1822) maanõunik Ludwig August krahv Mellinile (1754–1835) kirja, milles ta nõudis Merkeli vastutusele võtmist ja *Lätlaste* avaldamise eest karistuse kandmist.¹⁵

Samas on vale öelda, et Balti provintssides oldi tema vastu läbinisti kriitiline. Merkelil oli nii poolehoidjaid kui järgijaidki. Näiteks kiitis kunstnik ja kirjanik Carl Grass (1767–1814) oma sõbrale Merkelile Zürichist saadetud kirjas, et *Lätlased* ületas tema ja nende põlvkonnakaaslase, hilisema Tartu Ülikooli professori ja ülikooli mitme hoone projekteeija Johann Wilhelm Krause (1757–1828) kõiki ootusi (Von Carl Gotthard Graß, 17. Januar 1797. 2019). Juba raamatu ilmumisajal näitas oma poolehoidu parasjagu Halles õppiv noor Liivimaa aadlik Karl Bruiningk (1782–1848) (Von Karl Axel Christer von Bruiningk, 3. Oktober 1797. 2019), kellest kasvas uuendusmeelne mõisnik, kes proovis mitmel moel talurahva elujärge parandada. Pärast raamatu lugemist avaldas Elisa von der Recke (1754–1833) soovi Merkeliga kohtuda — kuid sellest jutuaajamisest ja järgnevast kirjavahetusest jäävad küll pigem kõlama nende erimeelsused (Merkel 1840: 180–185; An Elisa von der Recke, 20. Juli 1797. 2019; An Elisa von der Recke, 8. September 1797. 2019). Balti provintssides koduõpetajana töötanud, kuid 1790. aastate lõpul tagasi Saksamaale kolinud Johann Christoph Petri (1762–1851) sulest ilmus koguni *Lätlaste* ekvivalent *Eestimaa ja eestlased* (Ehstland und Ehsten, 1802). 1838. aastal nimetas mitme talurahvaseaduse väljatöötamise juures olnud R. J. L. Samson von Himmelstiern Merkeli *Lätlasi* kogu oma põlvkonna oluliseks mõjutaks (Samson von Himmelstiern 1838: 5–6).

¹⁵Von Numersi kirja on avaldanud Juris Vīgrabs (Vīgrabs 1925), originaaldokument kadus Teise maailmasõja ajal (Melķisis, Millers 1969: 1310).

MERKELI HILISEM ELUKÄIK

Liivimaal jätkas Merkel tegutsemist ajakirjanikuna ning viis siin ellu Saksamaal omandatud oskused. Mitmest oma toimetatud väljaandest pidas ta ise kõige olulisemaks *Kura-, Liivi- ja Eestimaa Provintsi-lehte* (Provinzial-Blatt für Kur-, Liv- und Ehstland). Algselt Karl Gottlob Sonntagi poolt *Läänemere Provintside Lehe* (Ostsee-Provinzen-Blatt) nime all ilmunud leht oli üks esimesi ajalehti, mis ühendas — vähemalt lehelugejana — muidu eraldi hoidvate provintside elanikke. Ajakirjanikutöö kõrval elatas Merkel end ka mõisnikuna: 1808. aastal soetas ta Riia lähistel mõisa (saksa keeles eelmise omaniku järgi Depkinshof, Merkel kutsus seda ka Merkelshofiks, läti keeles Depkina või Merķeļa muiža, praegu Rāmavas muiža), millest sai kodu tema perele — abikaasale Dorothea Wilhelmine Merkelile (1779–1853), tema kolmele lapsele eelmisest, abikaasa surma tõttu lõppenud abielust, ning Merkelite kolmele ühisele lapsele. Kuigi mõisa ostmise ajal kehtis veel pärisorjus, majandas Merkel oma mõisa päevatöolistega ning kirjutas selle tulususest ülevaate, mis sai Keiserliku Vaba Õkonoomilise Seltsi poolt Peterburis hinnatud (Merkel 1814). 1820. aastal ilmus tema sulest veel üks pärisorjuse teemaline teos *Vabad lätlased ja eestlased* (Die freien Letten und Esthen; Merkel 1820). Noorpölveteosega *Lätlased* võrreldes on see ülevaate kaalutletum ja lähedasem akadeemilisele ajalookäsitlusele.

Merkel jälgis ka hilisemas eas huviga eestlaste ja lätlaste käekäiku, jäädes kriitilisele seisukohale rahvavalgustuse suhtes ning avaldades lootust, et lätlased ja eestlased on peagi võimelised ise, ilma saksa rahvavalgustajate vahendusega oma keelt ja kultuuri arendama. Tema viimastest, 1840. aastate keskel tehtud märkmetest leiame muu hulgas tähelepaneku, mis kinnitab tema säilinud usku lätlaste ja eestlaste vaimujõusse (vt Kähär-Peterson 2025: 153–183). Merkel elas elu lõpuni oma perega Depkinshofis, kus ta 1850. aastal suri.

LÄTLASED JA EESTLASED

1869. aastal ehk samal ajal, kui *Eesti Postimehes* kirjutati priiuse juubeli ja Merkeli 100. sünniaastapäeva puhul: “Kõik Läti- ja Eestirahvas olleksid sedda lapsokest kigutama tõttanud, kui nad olleksid teadnud, et pärrast temma su ja sulle läbbi nende orjakütked piddid katkema” (Kaks... 1869: 169), püstitas Riia Läti Selts suure pidulikkusega Katlakalnsi surnuaeda Merkeli hauale ausamba.¹⁶ Merkel on Lätis

¹⁶Huvitava ülevaate mälestussamba püstitamisest annab Tõnu Karma artikkel (1969).

tänapäevani üks ajaloo suurkujusid, mille märgiks võiks pidada kas või Riia kesklinna tema nime kandvat tänavat, kus asub nii eelmainitud Riia Läti Seltsi hoone kui ka Läti Ülikooli peahoone ning mis ristub näiteks Vabaduse puiestee (Brīvības bulvaris) ja läti rahvusliku liikumise tegelase Krišjānis Baronsi nime kandva tänavaga.

Lätlased avaldati läti keeles esmalt 1905. aastal, kuid teos oli lätlastele tuntud juba varem. 1802. aastal tekitas Mujānu mõisa teener Gothards Johans Johansons (1775–?), kes oskas peale läti keele saksa ja vene keelt, Kaugurmuizas talurahvarahutused, mille üheks õhutajaks peetakse Merkeli ja Petri teoseid (Taimiņa 2019: 151–152). 19. sajandil ringlesid lätlaste hulgas *Lätlaste* erinevad käsikirjalised, lühendatud ja toimetatud lätikeelseid versioonid (Straube 1999: 13–14; Boguna jt 2011). Eesti lõunanaabrite kestvat huvi Merkeli kuulsaima teose vastu näitab selle ilmumise sagedus: *Lätlased* on läti keeles ilmunud aastatel 1905, 1924, 1936, 1953, 1969 (kogumiku osana), 1978, 1999, 2014 ning viimati 2016. aastal. Lisaks on ilmunud lätikeelsed tõlked mitmest Merkeli teistest lätlasi puudutavast teosest, aga ka näiteks kogumik tema poliitikafilosoofilistest tekstidest. Mitu põlvkonda lätlasi on koolis *Lätlasi* või selle katkendeid lugenud kohustusliku kirjandusena.¹⁷

Erinevalt läti keelest on Merkelit eesti keelde väga vähe tõlgitud. 1909. aastal ilmus Aleksander Ferdinand Tombachi tõlkes osa *Liivimaa esiajast* (Merkel 1909). Proosapoeem *Vanem Imanta* ilmus ajalehes *Uus Aeg* eesti keeles pealkirja all “Imanta unenägu” Anton Suurkase muganduses (Suurkask 1901).

Siiski ei saa öelda, et eestlased poleks saanud oma keeles Merkeli mõtteid lugeda. Omamoodi kurioossed näited Merkeli varjatud olulisusest on tema tekstide küllalt originaalilähedased tõlked, mida on esitatud eesti autorite originaalloominguna. Nõnda on Carl Robert Jakobsoni kõne “Kuidas Eestirahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab” (Jakobson 1959), mida on koguni peetud tema “neljandaks isamaakõneks” (Kahu 1977), suures osas küllaltki originaalilähedane tõlge Merkeli *Lätlaste* kolmandast ja neljandast peatükist. Andres Saali kahekõiteline ajalooteos *Päris ja prii* (Saal [1891], 1893) aga toetub Merkeli 1820. aastal ilmunud teosele *Vabad lätlased ja eestlased*. Saali ülevaade varasemast ajaloost ongi suures osas selle mugandatud tõlge.

Nende varjatud omaskirjutamiste kõrval on Merkelile tehtud eesti kirjasõnas loendamatul hulgal viiteid. Balti jagatud mitmekeelses kirjakultuuris tegutsevatele haritlastele polnud teksti saksa keeles ilmumine

¹⁷Tänan Pauls Daijat, kes täpsustas *Lätlaste* lätikeelsete väljaannete arvu ja juhtis tähelepanu selle lugemisele Läti koolides.

loomulikult mingiks takistuseks. Merkeli piirideülese mõju sümboolseks tunnistuseks on 1841. aasta, kui temast sai nii Läti Kirjanduse Seltsi kui ka Friedrich Robert Faehlmanni ettepanekul Õpetatud Eesti Seltsi auliige. Tema ajalookäsitlus on üheks olulisimaks innustajaks eesti rahvusliku liikumise laineharjal kirjutatud rahvuslikele ajalookäsitlustele — ning ühtlasi tänapäevani kestvatele vaidlustele meie piirkonna ajaloole üle. Tema mõtted on andnud ainekust või inspiratsiooni ajaloolistele romaanidele, hulgale luuletustele ja lauludele. Mõnedki Merkeli mõtted on eestlastele nii omaseks saanud, nii sügavalt enda omaks kirjutatud, et tema mainimine on tundunud üleliigsena. Selle taustal on paslik (üle) lugeda, milliste sõnadega noor ja vihane Merkel “filosoofilise sajandi” lõpul oma kirjameheteed alustas.

Täna Reet Benderit, Lauri Eesmaad ja Pärtel Piirimäed abi ja hea nõu eest tõlke ettevalmistamisel. Uurimistööd on rahastanud Eesti Teadusagentuur (PRG3027).

Kadi Kähär-Peterson

Kirjandus

- An Elisa von der Recke, 20. Juli 1797. 2019. — Garlieb Merkel. *Briefwechsel*. Band 1: *Texte*. (Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente, Bd. 16; Presse und Geschichte: Neue Beiträge, Bd. 133.) Hrsg. Dirk Sangmeister mit Thomas Taterka, Jörg Drews. Göttingen: edition lumière, S. 26–27
- An Elisa von der Recke, 8. September 1797. 2019. — Garlieb Merkel. *Briefwechsel*. Band 1: *Texte*. (Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente, Bd. 16; Presse und Geschichte: Neue Beiträge, Bd. 133.) Hrsg. Dirk Sangmeister mit Thomas Taterka, Jörg Drews. Göttingen: edition lumière, S. 31–34
- An Garlieb Merkel, 9./20. Januar 1796. 2019. — Garlieb Merkel. *Briefwechsel*. Band 1: *Texte*. (Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente, Bd. 16; Presse und Geschichte: Neue Beiträge, Bd. 133.) Hrsg. Dirk Sangmeister mit Thomas Taterka, Jörg Drews. Göttingen: edition lumière, S. 17–18
- An Karl Gottlob Sonntag, 11./22. November 1795. 2019. — Garlieb Merkel. *Briefwechsel*. Band 1: *Texte*. (Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente, Bd. 16; Presse und Geschichte: Neue Beiträge, Bd. 133.) Hrsg. Dirk Sangmeister mit Thomas Taterka, Jörg Drews. Göttingen: edition lumière, S. 15–16
- Boguna, Julija, Imants Cīrulis, Līva Rutka, Thomas Taterka 2011. Von der Schrift der Gemeinde zur Stimme der Nation:

- Zur Konstruktion lettischer Identität um 1800 in J. Pulans “Stahsts tahs Lattweeschu Tautas”. — *Baltische Literaturen in der Goethezeit*. Hrsg. Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Thomas Taterka. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 15–64
- F i r c k s, Georg Friedrich von 1804. *Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten: Kurlands Edlen gewidmet*. Leipzig: in Commission bei J. B. Hirschfeld, hdl.handle.net/10062/38214
- H e e g, Jürgen 1996. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft: zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Russlands*. (Europäische Hochschulschriften. Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Bd. 718.) Frankfurt am Main: Peter Lang
- H e r d e r, Johann Gottfried von 2019. *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Krista Ráni. Tartu: Ilmamaa
- H e r d e r, Johann Gottfried von 2022. *Torm ja tung: Valik varaseid kirjatöid*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja järelsõna Jaan Undusk, tlk Reet Bender. Tartu: Ilmamaa
- H e r d e r, Johann Gottfried 2023. Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa? Tlk Henri Otsing. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1380, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2023/08/0/6
- J a k o b s o n, Carl Robert 1959. Kuidas Eestirahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab. — Carl Robert Jakobson. *Valitud teosed*. I. Koost. Rudolf Põldmäe. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 395–411
- K a h u, Meelik 1977. Kas C. R. Jakobsoni neljas isamaakõne? — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 278–283, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:193488/142782/page/26
- K a k s tähtjat päwa. (19. Webruar 1861 ja 26. Märts 1819.) 1869. — *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 45, 12. XI, lk 169–170, dea.digar.ee/article/eestipostimees/1869/11/12/2
- K a r m a, Tõnu 1969. Mees, keda kardeti pärast surmaga: Garlieb Merkel 200. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 680–684, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:193417/142717/page/42
- K r u s m a a, Andre 2021. Baltic-German pro-serfdom thought in the Russian Baltic provinces from a comparative perspective. — *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies*, Vol. 42, No. 2, pp. 345–362, doi.org/10.1080/0144039X.2020.1816101
- K r u s m a a, Andre 2025. *Pro-slavery and Pro-serfdom Thought in the Age of Abolition and Emancipation: Russian Baltic Provinces and the New World*. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertat-

- soonid 96.) Tallinn: Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut, doi.org/10.60518/etera/47
- K ä h ä r - P e t e r s o n, Kadi 2024. Garlieb Merkeli käsitlus alglepington-
gust ja selle kehtivusest pärisorjuse kaotamisel Balti provintssides. —
Acta Historica Tallinnensia, nr 30 (2), lk 284–310, doi.org/10.3176/
hist.2024.2.05
- K ä h ä r - P e t e r s o n, Kadi 2025. *Garlieb Merkel's Political
Thought: A Baltic Perspective on Enlightenment*. (Dissertationes his-
toriae Universitatis Tartuensis 62) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus,
hdl.handle.net/10062/110863
- L i w i m a a Jubeli-aasta. II. 1869. — *Eesti Postimees ehk Näddala-
leht*, nr 11, 12. III, lk 41, dea.digar.ee/article/eestipostimees/1869/
03/12/2
- L u k a s, Liina 1997. Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses. — *Akadee-
mia*, nr 11, lk 2322–2343, www.digar.ee/id/nlib-digar:101594
- L u k a s, Liina 2014. Muistne vabadusvõitlus baltisaksa romaanis. —
Autogenees ja ülekanne: Moodsa kultuuri kujunemine Eestis. (Collegium
litterarum 25.) Koost. Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase
Kirjanduskeskus, lk 87–108
- M e l k i s i s, Edgars, Visvaris M i l l e r s 1969. Garlieb Merkel und
sein Werk “Die Letten”. — *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*,
Nr. 10, S. 1304–1311
- M e r k e l, Garlieb 1797. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende
des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Völker- und Men-
schenkunde*. Leipzig: Heinrich Gräff, hdl.handle.net/10062/27431
- M e r k e l, Garlieb 1798a. *Die Vorzeit Lieflands: Ein Denkmahl des
Pfaffen- und Rittergeistes*. I. Berlin: Vossische Buchhandlung,
hdl.handle.net/10062/2908
- M e r k e l, Garlieb 1798b. *Supplement zu den Letten, oder, Erklärung
über die im zehnten Stück des Intelligenz-Blatts der allgemeinen
Literatur-Zeitung erschienene Anfrage des Herrn Ritters von Brasch,
nebst einer Urkunde*. Weimar: bey der Hoffmannischen Buchhand-
lung, hdl.handle.net/10062/2905
- M e r k e l, Garlieb 1799. *Die Vorzeit Lieflands: Ein Denkmahl des
Pfaffen- und Rittergeistes*. II. Berlin: Vossische Buchhandlung,
hdl.handle.net/10062/2909
- M e r k e l, Garlieb 1800. *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende
des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Men-
schenkunde*. Zweyte sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Leip-
zig: Heinrich Gräff, hdl.handle.net/10062/2904

- M e r k e l, Garlieb 1812. *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche*. I. Riga: J. F. Meinshausen, hdl.handle.net/10062/37461
- M e r k e l, Garlieb 1814. *Beweis daß es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauern*. Riga: W. F. Häcker, hdl.handle.net/10062/2898
- M e r k e l, Garlieb 1820. *Die freien Letten und Esthen: Eine Erinnerungsschrift zu dem am 6. Januar 1820. in Riga gefreierten Freiheitfeste*. Riga: C. J. G. Hartmann; Leipzig: J. B. Hirschfeldt, hdl.handle.net/10062/2903
- M e r k e l, Garlieb 1839. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. I: *Aus Liefeland*. Leipzig: K. F. Köhler, hdl.handle.net/10062/2900
- M e r k e l, Garlieb 1840. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. II. Leipzig: K. F. Köhler, hdl.handle.net/10062/2899
- M e r k e l, Garlieb 1909. *Liivimaa esiaeg: Mälestusesammas papija rüütlivaimule*. I. Tlk Aleksander Ferdinand Tombach. Peterburi: Ühiselu, hdl.handle.net/10062/2901
- O m m a l t maalt. 1869. — *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 43, 29. X, lk 162–163, dea.digar.ee/article/eestipostimees/1869/10/29/5
- S a a l, Andres [1891]. *Päris ja prii: Eesti rahva pärisorjuse ajalugu 1215–1819*. I. Rakvere: P. Erna raamatukauplus, hdl.handle.net/10062/8632
- S a a l, Andres 1893. *Päris ja prii. II: Eestlaste priiuse ajalugu algusest meie ajani (1819–1866)*. Esimene pool. Rakvere: P. Erna raamatukauplus
- S a m s o n v o n H i m m e l s t i e r n, Reinhold Johann Ludwig 1838. *Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland*. (Beilage zum Inland.) Dorpat, hdl.handle.net/10062/11021
- S t r a u b e, Gvido 1999. Garlībs Merķelis un viņa laiks. — Garlībs Merķelis. *Latvieši, sevišķi Vidzemē Apgaismības gadsimtenā beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 3.–14. lpp, gramatas.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=en#panel:pi%7Cissue:692317
- S u u r k a s k, Anton 1901. Imanta unenāgu: Merķeli järele kirjutatud Anton Suurkask. — *Uus Aeg*, nr 7, 24. I, dea.digar.ee/page/uusaeg/1901/01/24/3
- T a i m i ņ a, Aija 2021. *Garlībs Merķelis: Rokraksti. Seniespieddarbi. Grafikas darbi = Garlībs Merķelis: Handschriften. Alte Drucke*.

- Grafische Werke: Katalog.* Sastādītāja Aija Taimiņa. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka
- T i e b e, Hermann Friedrich 1804. *Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri.* Halle: J. J. Gebauer, hdl.handle.net/10062/34411
- T i e b e, Hermann Friedrich (Hrsg.) 1805. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf.* Halle: J. J. Gebauer
- U n d u s k, Jaan 2016. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel — Jakobson — Hurt. — Jaan Undusk. *Eesti kirjanike ilma-vaatest.* (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, lk 140–188
- V ī g r a b s, Juris 1925. Zīmīgs dokuments par G. Merķeli. — *Latvju Grāmata*, Nr. 3, 174.–176. lpp
- V o n C a r l G o t t h a r d G r a ß, 17. Januar 1797. 2019. — Garlieb Merkel. *Briefwechsel.* Band 1: *Texte.* (Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente, Bd. 16; Presse und Geschichte: Neue Beiträge, Bd. 133.) Hrsg. Dirk Sangmeister mit Thomas Taterka, Jörg Drews. Göttingen: edition lumière, S. 21–23
- V o n K a r l A x e l C h r i s t e r v o n B r u i n i n g k, 3. Oktober 1797. 2019. — Garlieb Merkel. *Briefwechsel.* Band 1: *Texte.* (Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente, Bd. 16; Presse und Geschichte: Neue Beiträge, Bd. 133.) Hrsg. Dirk Sangmeister mit Thomas Taterka, Jörg Drews. Göttingen: edition lumière, S. 36–37

KADI KÄHÄR-PETERSON (1988) on õppinud Tartu Ülikoolis ajalugu bakalaureuseõppes 2008–2011, magistriõppes 2011–2015 ning doktoriõppes 2015–2025, Freiburgi Albert-Ludwigs-Universität'i Erasmus vahetusüliõpilane 2013; magistrikraad 2015 ja doktorikraad 2025 (mõlemad TÜ). Tartu Linnamuuseumi Tartu Laulupeomuseumi kurator 2010–2013; Tartu Linnamuuseumi 19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseumi kuraator 2013–2016; TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi õppeassistent 2015–2016; Göttingeni Ülikooli Vladimir Admoni külalisteadur 2018; TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi üldajaloo nooremteadur 2022–2025, maailma keelte ja kultuuride instituudi baltisaksa kultuuri teadur a-st 2025, ühtlasi Johan Skytte poliitikauuringute instituudi poliitilise mõtte ajaloo teadur a-st 2026.